

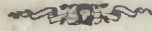
श्रीशाहुछत्रपति यांच्या चरित्राची सामान्य अनुक्रमणिका.

	पृष्ठ.
मुखपत्र.	१-२.
प्रस्तावना.	३-४.
अर्पणपत्रिका.	५-६.
सामान्य अनुक्रमणिका.	७.
चित्रांची अनुक्रमणिका.	९-१२.
प्रकरणवार अनुक्रमणिका.	१३-२२.
श्रीशाहुछत्रपति यांचें चरित्र.	१-४७५.
परिशिष्टें.	१-९.
व्यक्तींची व स्थलांची सूची	१-११.
इंग्लिश चरित्रावरील अभिप्राय	1-6.

श्रीशाहुछत्रपति यांचे चरित्रांतील

चित्रांची अनुक्रमणिका.

अनुक्रमांक	चित्र	पृष्ठ
१	श्रीशाहुछत्रपति व श्रीलक्ष्मीबाई ऊर्फ आईसाहेब- महाराज.	मुखपृष्ठ
२	महाराजांचे मराठी हस्ताक्षर.	६
३	महाराजांचे इंग्रजी हस्ताक्षर.	७
४	श्रीछत्रपति शिवाजी ऊर्फ बाबासाहेबमहाराज.	१६
५	श्रीराजोराम छत्रपतिमहाराज.	१७
६	श्रीछत्रपति (चवथे) शिवाजीमहाराज.	१८
७	(१) महाराज (२) बापूसाहेब (३) इंगळे (४) काकासाहेब.	१९
८	महाराजांचे वडील श्रीजयसिंगराव आबासाहेब घाटगे, सर्जेराव वजारत-मा-आब, कागल, ...	२४
९	राजमाता श्रीराधाबाईसाहेबमहाराज.	२५
१०	११ वर्षांचे महाराज.	२६
११	नवीन राजवाडा. (छत्रपतींचे निवासस्थान.)	२७
१२	१२ वर्षांचे महाराज.	३१
१३	धारवाड येथे असल्यावेळेचे श्रीभाऊसिंगजी व महाराज.	३२
१४	१५ वर्षांचे महाराज.	७२
१५	सर एस्. एम्. फ्रेजर, के० सी० आय्. ई.	७३
१६	१८९४ सालांतील महाराज.	७४
१७	राजसूत्रे हाती घेतल्यावेळेचे महाराज.	७५
१८	लॉर्ड हॅरिस व महाराज.	७८
१९	पन्हाळा येथील बगीचा.	७९

अनुक्रमांक	चित्र	पृष्ठ.
२०	पन्हाळगडाचा तीन दरवाजा. ...	९२
२१	शाहुपुरीचा देखावा. ...	९३
२२	महाराणी अहल्याबाईसाहेब. ...	१००
२३	रजपूतवाडी येथील महाराजांचें वसण्याच ठिकाण.	१०१
२४	रा. व. सर आर. व्ही. सन्ननीस. सी. आय. ई. दिवाण कोल्हापूर. ...	१२२
२५	पन्हाळा येथील श्रीशिवाजीमहाराजांचा पुतळा.	१२३
२६	श्रीमंत बापूसाहेबमहाराज, कागल. ...	१२५
२७	व्हिक्टोरिया मराठा वसतिगृह ...	१२६
२८	जैन विद्यार्थी वसतिगृह. ...	१३०
२९	जैन वसतिगृहाचा चतुराबाई दिवाणखाना. ...	१३१
३०	लिंगायत वसति - गृह. ...	१३४
३१	मुसलमान विद्यार्थी वसतिगृह ...	१३५
३२	अस्पृश्य वर्गातील विद्यार्थ्यांचें मिस् क्लार्क वसति-गृह.	१३६
३३	सारस्वत-विद्यार्थी-वसतिगृह ...	१३७
३४	सर सन्ननीस कायस्थ प्रभु विद्यार्थी-विद्यार्थी गृह.	१३८
३५	सर सन्ननीस कायस्थप्रभु विद्यार्थी गृहाचा दिवाणखाना	१३९
३६	कर्नल डब्ल्यु. बी. फेरीस. ...	१८४
३७	नामदेव विद्यार्थी वसतिगृह. ...	१८५
३८	इंग्लंडातील महाराजांचा परिवार व महाराज.	१९०
३९	इंग्लंडांत असल्यावेळचे महाराज. ...	१९१
४०	श्रीशाहुस्पिनिंग अँड वीर्व्हिग मिल. ...	२५४
४१	श्रीलक्ष्मीतलाव राधानगरी. ...	२५५
४२	सर तुकोजीराव महाराज देवास. ...	२६४
४३	सौभाग्यसंपन्न राधाबाई ऊर्फ आक्रासाहेबमहाराज.	२६५
४४	महाराणी व्हिक्टोरिया यांचा पुतळा. ...	२६८
४५	बादशहा सातवे एडवर्ड व महाराज्ञी अलेक्झांड्रिया यांचे पुतळे. ...	२६९

अनुक्रमांक	चित्र	पृष्ठ.
४६	युवराज श्री विक्रमसिंहमहाराज देवास. ...	२७२
४७	हत्तीचा रथ. ...	२७३
४८	बादशाह पंचम जार्ज व महाराज्ञी मेरी. ...	३१२
४९	नेक नामदार ड्यूक व डचेस ऑफ कॉनॉट. ...	३१३
५०	कोल्हापूरचे पहिले रेसिडेन्ट डब्ल्यु. बी. उडहाउस, सी. आय्. इ. ...	३१६
५१	कोल्हापूरचे दुसरे रेसिडेन्ट कर्नल भेरीवदेर सी. आय्. इ. ...	३१७
५२	श्रीछत्रपति राजाराममहाराज. ...	३७६
५३	सौभाग्यसंपन्न श्रीताराबाईसाहेबमहाराज. ...	३७७
५४	कैलासवासी राजपुत्र शिवाजीमहाराज. ...	३७८
५५	नेक नामदार लॉर्ड विल्डिंग्टन. ...	३७९
५६	सर क्लॉड हिल के. सी. एस्. आय्. ...	३८२
५७	राजकुमार शिवाजीमहाराज यांची नेज येथील समाधि.	६८३
५८	महाराज जंगलांत शिकार करीत असतांना. ...	३८८
५८	रजपूतवाडी येथील साठमारीचा आखाडा. ...	३८९
६०	शिकारीनंतर महाराज व लॉर्ड विल्डिंग्टन साहेब; ...	३९४
६१	जंगली हत्तींना माणसाळविण्यासाठी महाराजांनी तयार करविलेली शस्त्रे. ...	३९५
६२	नेक नामदार सर जॉर्ज लॉइड. ...	३९८
६३	राधानगरी येथील साठमारीचा आखाडा. ...	३९९
६४	महाराज व नेक नामदार प्रिन्स ऑफ् वेल्स. ...	४०८
६५	शिवस्मारकाची कोनशिला बसविण्यासाठी महाराज नेकनाम— दार प्रिन्स ऑफ् वेल्स यांना विनंति करीत आहेत.	४०९
६६	आर्यसमाज पाठशाळा कोल्हापूर. ...	४२७
६७	श्रीमत्क्षेत्रज्ञगद्गुरु पीठारूढ झाल्या वेळीं. ...	४२८
६८	वैदिक पाठशाळेचे विद्यार्थी, क्षेत्रज्ञगद्गुरु व श्री० बाबासाहेब खानवीलकर. ...	४३४

अनुक्रमांक	चित्र	पृष्ठ.
६९	श्रीमत्क्षेत्रज्ञगुरु पाटगांवला असल्यावेळीं. ...	४३५
७०	हुबळी येथील महाराजांची प्रचंड मिरवणूक. ...	४५२
७१	कोल्हापुरांतील कुस्त्यांचा आखाडा. ...	४५३
७२	रजपूतवाडी येथील महाराजांचा बंगला. ...	४६०
७३	रजपूतवाडी येथील महाराजांचें विश्रांतिस्थान. ...	४६१

श्रीशाहुछत्रपति यांचे चरित्राची

प्रकरणवार अनुक्रमणिका.

प्रकरण १ लें.

कोल्हापूरच्या गादीची प्राणप्रतिष्ठा.

पृष्ठ.

कोल्हापूरच्या गादीचें महत्त्व-शिवाजीमहाराजांची संघटना
-संभाजी व राजाराम-सम्राज्ञी ताराबाई व शाहुमहाराज-कोल्हापूरचे
छत्रपति व पुण्याचे पेशवे यांच्या मधील लढा. १-९

प्रकरण २ रें.

कोल्हापूरचे दुर्दिन.

संभाजीमहाराजांचा खून-१८२६ चा तहनामा-चिक्कोद्वी व
मनोळी खालसा करण्यांत येतात-महाराणी आनंदीबाई व सईबाई
यांच्यामधील स्पर्धा-१८६२ चा तहनामा व त्याचे परिणाम-
अल्पवयस्क नृपतींचा दीर्घ काळ-१८८२ सालांतील कोल्हापूरची
स्थिति. १०-२०

प्रकरण ३ रें.

बालपणाचा काळ.

महाराजांचे सहचारी मित्र-कागलकर घाटगे-आपल्या मुलांच्या
शिक्षणाविषयींचे आवासाहेबांचे विचार-महाराजांना इंग्लंडांत शिक्षण
देण्याचा विचार रहित करण्यांत येतो-महाराजांची राजकोटांतील
प्रगति-आवासाहेबांचा अकाली मृत्यु. २१-३६

प्रकरण ४ थें.

धारवाड येथील अध्ययनाचा काळ.

शिक्षणासाठी महाराज धारवाडला जातात-महाराजांचा

विद्यार्थी दर्शेतील प्रवास—नाशीक क्षेत्र—कलकत्याचा प्रवास—दिल्ली व
आग्रा—खानवीलकर घराणें—महाराजांचा विवाह. ... ३७-५२

प्रकरण ५ वें.

शिक्षणाची समाप्ति.

विलायतेला जाण्याचा प्रश्न पुनः उपस्थित होतो—दक्षिण-
तील प्रवास—सिलोनमधील शिकार—महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेबांची
प्रगति—पंजाब व सिंध—महाराजांचा स्वराज्यांतील दौरा—फ्रेजरसाहेबांची
कोल्हापुरांतील कामगिरी. ... ६३-७२

प्रकरण ६ वें.

अधिकारी वर्गातील घडामोड.

महाराज राज्यसूत्रें हातीं घेतात—संस्थानिकांच्या अडचणी—
पुर्नघटना—कृष्णकारस्थानें—नवीन राज्यपद्धति—संस्थानाच्या नोकरींत
ब्राह्मणेतरांचा प्रवेश—फांशीची शिक्षा देण्याचा अधिकार दरवारला
परत मिळतो—संस्थानची प्रगति. ... ७३-१०२

प्रकरण ७ वें.

१८९९ सालचें वावटळ.

नवें मंत्रीमंडळ—खेडगळ लोकांशीं परिचय—विषप्रकरण—
निनावी पत्र—शीघ्र चौकशीची टाळाटाळी—धरपकड व हद्दपारी—
कोल्हापुरास ब्रथूविन घेतात—विषप्रकरणाचा शेवट—दुष्काळाचा प्रादु-
र्भाव.... १०३-११७

प्रकरण ८ वें.

कोल्हापुरांतील बौद्धिक जागृति.

महाराजांचा कुटुंबविस्तार—पन्हाळगडांतील निवास—महा-
राजांची आपल्या पूर्वजांविषयीं पूज्य भक्ति—दुष्काळ निवारणार्थ
प्रयत्न—राज्यकारभारांतील सुधारणा—ब्राह्मणेतरांच्या शिक्षणाला
महाराजांची मदत—वसतिगृहाची कल्पना—प्रत्येक जातीच्या पुढाऱ्यां
मार्फत ज्या त्या जातीची सुधारणा करण्याची कल्पना—मराठा

वसतिगृह उघडण्यांत येते—कर्नल सीलींचा उपदेश—कर्नल फेरीस
यांचा उपदेश—जैनवसतिगृह—महाराजांचें जैन लोकांना प्रोत्साहन—
लिंगायत वसतिगृह—वसतिगृहासंबंधी लॉर्ड लॅमिंग्टन साहेबांचें मत—
मुसलमान लोकांचें शिक्षण—मुसलमान लोकांविषयी मराठ्यांची सहानु-
भूति—इतर वसतिगृहे—मिस क्लार्क वसतिगृह—प्रिन्स राजाराम औद्यो-
गिक स्कूल—जिनगर समाजाची स्थिति—कोल्हापुरांतील जागृतीचे
कोल्हापुरांत व कोल्हापुराच्या बाहेर घडलेले परिणाम—आक्षेपांचें
निरसन. ... ..

११८-१४७

प्रकरण ९ वें.

दक्षिणेंतील क्षत्रिय.

‘ क्षत्रिय ’ जात नव्हे.—क्षत्रिय व ब्राह्मण यांच्यामधील लढा—
वर्णभेद अगर वंशभेद—वेदब्राह्म्य मताचे क्षत्रिय—क्षत्रियांचें व वैश्यांचें
प्राचीन काळांतील श्रेष्ठत्व—क्षत्रिय वर्गांतील यादवी—चाणक्य ब्राह्म-
णाचा नंदद्वेष—‘ रक्त पाण्यापेक्षां दाट असतें ’—महाराष्ट्रांतील
क्षत्रियपेशाचे ब्राह्मण—क्षत्रियांची व्यापकदृष्टि—ब्राह्मणांनीं शिवाजीचें
क्षत्रियत्व कबूल न करण्याचें कारण—शिवाजीच्या क्षत्रियत्वावद्दल
पुरावा—ब्राह्मणांच्या या घोरणाचा खुलासा—ब्राह्मणांचा मत्सरी स्वभाव
—वेदोक्त प्रकरणाचा खुलासा—वेदोक्ताचा १९०१ पर्यंतचा इति-
हास... ..

१४८-१६९.

प्रकरण १० वें.

कोल्हापुरांतील वेदोक्त प्रकरण.

महाराजांना, ‘ महाराज ’ ही पदवी वंशपरंपरा धारण कर-
ण्याचा हक्क मिळतो—पंचगंगाघाट प्रकरण—बाहेरख्याली भट व
कार्तिकस्नान—श्रावणीसमारंभ—सेवेकन्यावरील बहिष्कार—कोल्हा-
पुरांतील चढेल ब्रह्मवृंद—ब्रह्मवृंदाच्या धमकावण्या—राजोपाध्याचें
इनाम काढून घेण्यांत येते—राजोपाध्याचें उत्पन्न खुलें करण्यावद्दल
ब्राह्मणांची चळवळ—जी. सी. व्ही ओ. ही पदवी महाराजांना
अर्पण करण्यांत येते—लढ्याची समाप्ति. ... ..

१७०-१९०

प्रकरण ११ वें.

महाराजांचें इंग्लंडला प्रयाण.

निघण्याची पूर्व तयारी-महाराजांचा परिवार-महाराजांचें प्रयाण-केंब्रीजचें विश्वविद्यालय महाराजांना एल्० एल्० डी० ची पदवी बहाल करतें-इंग्लंडांतील कार्यक्रम-एम्० आर० ए० एस्० हा कित्ताव महाराजांना प्राप्त होतो-युरोपच्या दक्षिण भागांतील महाराजांचा प्रवास-फ्लोरेन्स (इटली) येथील कै० श्री राजाराम-महाराजांच्या समाधीचें महाराज दर्शन घेतात-ज्यालामुखी पर्वतांत महाराज डोकवून पाहतात-प्रवासांतील कांहीं गोष्टी-२६ जुलैचा महाराजांचा ठराव-या ठरावावरील ब्राह्मणांचें आक्षेप-महाराज राजधानीला परत येतात-विलायतेच्या प्रवासाचे महाराजांच्या मनावर घडलेले परिणाम-महाराजांवर मानपत्रांचा वर्षाव. ... १९१-२०५

प्रकरण १२ वें.

श्रीशंकराचार्य-मठ.

मठाची पूर्वपीठिका-मठाचा आद्य हेतु व हल्लींची त्याची अवनत स्थिति-मठांतील अधर्म-वेदोक्त प्रकरण व मठ-मठाचें इनाम जप्त करण्यांत येतें-उत्पन्न परत मिळविण्याबद्दल गुरुशिष्यांची धडपड-मराठा उपाध्याय नेमण्याची कल्पना-क्षात्र जगदुरूच्या स्थापनेची पूर्वचिन्हें. ... २०६-२२१

प्रकरण १३ वें.

कांहीं किरकोळ बाबी.

महाराजांचें अश्वारोहणपटुत्व-जनावरांची पैदास-बुंदाची लागवड-शाहुपुरी नगरयोजना-‘सुधारक’ पत्राला मदत-इंपिरियल सर्व्हिस टुप्स-जहागिरदारांचा चढेलपणा-दरवार व जहागिरदार यांच्यामधील संबंध-१९०३ सालचा खलिता-खलि-त्याची अर्थव्याप्ति. ... २२२-२३८

प्रकरण १४ वें.

वेगडी लोकशाही.

लोकप्रतिनिधी सभेची पूर्वतयारी—शहर म्युनिसिपालिटीची .
अव्यवस्था—ना० गोखले व कोल्हापूर—टिळक कोल्हापुरास येतात
—ताईमहाराज प्रकरण—१९०६ सालांतील राजकीय परिस्थिति—
लोकप्रतिनिधी सभेविषयीं ब्राह्मणेतरांचें धोरण—प्रतिनिधी सभेचें
अल्पायुष्य—श्रीशाहुमिल—महाराजांचें सिमल्याला प्रयाण. ... २३९—२५५

प्रकरण १५ वें.

१९०७ ते १९११.

महाराणी लक्ष्मीबाई तलाव—पाटबंधाऱ्याची योजना—श्री
आकासाहेबमहाराजांचा विवाह—कोल्हापुरांत गव्हर्नरसाहेबांचें आग-
मन—सम्राज्ञी व्हिक्टोरिया यांच्या पुतळ्याचें अनावरण—मिशनरी लोक
व कोल्हापूर—कुमारांचें शिक्षण—मि० क्यांडी यांची शाळा—पेश-
व्याचें दप्तर चाळण्याची महाराजांची कल्पना—संस्थानच्या प्रग-
तीचें सिंहावलोकन. ... २५६—२८१

प्रकरण १६ वें.

राजद्रोह व अराजकता.

कोल्हापुरांतील शिवाजी चळवळ—शिवाजी चळवळीच्या
शाखा—महात्मा जोतीराव फुल्यांची कामगिरी—फुल्यांच्या मतांविषयीं
ब्राह्मणांचें धोरण—महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्यांचे निरनिराळ्या प्रकारचे
विचार—शिवाजी क्लब—१९०६ सालांतील ब्राह्मण समाजाची स्थिति—
समर्थ विद्यालय—वादळाचीं पूर्व चिन्हे—बाँबच्या अत्याचाराचीं पूर्व
लक्षणें—धरपकड व चौकशी—वर्तमानपत्रकारांचा महाराजांवर हल्ला—
मुद्रणकायदा—महाराजांच्या कामगिरीची महती—टीकाकारांचें निर-
सन—१९११ सालचा दिल्लीदरबार—व्यासंतोळ प्रकरण—जहागिर-
दार व कोल्हापूर—कुमारांच्या शिक्षणाची प्रगति—अकलकोटच्या
राणीसाहेब—वतन कायद्यांत दुरुस्ती—लॉर्ड विलिंगडन व इंदूरचे
महाराज यांचें कोल्हापुराला आगमन. ... २८२—३१२

प्रकरण १७ वें.

१९११ ते १९१४

१९११ सालचा दिल्ली दरबार—जी० सी० आय० ई० ही पदवी महाराजांना बहाल करण्यांत येते—दरबार पाटील स्कूलाची स्थापना—‘ व्यासंतोळाची ’ कोल्हापुरांतील मिरवणूक—महाराज, बापूसाहेब व सवनीस दिवाण यांचा ब्रिटिश सरकाराकडून सन्मान—इचलकरंजीजहागिरदार व दरबार—इचलकरंजीकरांचा प्रयत्न—सफल होतो—नामदेव व सरस्वती वसति गृह—मिस क्लार्क वसति गृहाची प्रगति—ब्राह्मणोतरांच्या शिक्षणाची प्रगति—वतनदार शिक्षक नेमून सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण सुरू करण्याची कल्पना—इनामें अविभाज्य ठरतात—१९१३ सालीं लॉर्ड विल्मिंडन यांचें कोल्हापुराला आगमन—महाराजांच्या राजनिष्ठेचा गौरव—१९१४ सालीं होळकरांचें कोल्हापुरांत आगमन—कोल्हापुरांतील शेतकीप्रदर्शन—कराची येथील चिमासाहेबांची छत्री—महाराजांची आपल्या प्रकृतीसंबंधी तक्रार.

...

...

... ३१३-३२७

प्रकरण १८ वें.

सत्यशोधक समाज व कुमारांचें इंग्लंडांतील शिक्षण.

महाराजांच्या १९१० पर्यंतच्या कार्याची दिशा—वेदोक्त चळवळीमुळें सत्यशोधक चळवळीला चालन मिळतें—कोल्हापुरांत सत्यशोधक समाजाची स्थापना—१९१३ सालीं सत्यशोधक शाळा कोल्हापुरांत अस्तित्वांत येते—कुमारांचें विलायतेला प्रयाण—‘ बर्नहॅम हॉऊस ’ व कुमार—कुमारांच्या शिक्षणाची पद्धति—मि० ब्रेकन यांचें कुमारांसंबंधीं मत—कुमारांना महायुद्धांतील कामगिरीवर पाठविण्यास महाराज तयार होतात—मिसेस आयर्विन यांची कुमारांसंबंधीं कामगिरी.

...

...

... ३२८-३५२

प्रकरण १९ वें.

महा-युद्ध.

महायुद्धाची सुरवात—महाराज महायुद्धाची कामगिरी कर-

ण्यास सज होतात—कूटचा वेढा—रिक्कूटची भानगड—कोल्हापुरांतील
दंगा—कोल्हापुरांतील वॉर लोन—रिक्कट भरती व मध्यस्थी कोर्टे—
मध्यस्थी कोर्टे यशस्वी ठरतात—युवराजांची कामगिरी—मुंबई युद्ध
परिषद्. ... ३५३-३७५

प्रकरण २० वें.

कौटुंबिक गोष्टी व शिकार.

प्रिन्स शिवाजीरावांचा विवाह—युवराजमहाराजांचा विवाह—
युवराजांना खासगी खात्याचे अधिकार मिळतात—उभय राजकु-
मारांचें व्यापार विषयक प्रयत्न—प्रिन्स शिवाजीमहाराजांचा
मृत्यु—बालविधवा हंडुमतीराणीसाहेबांच्या शिक्षणाची व्यवस्था—भाव-
नगरच्या भाऊसिंगजीमहाराजांचा मृत्यु—महाराजांचे जिवलग स्नेही
सर क्लॉड हिल व सर फ्रेजर यांचें विलायतेला प्रयाण—उभयतांची
कोल्हापुरांतील स्मारके—महाराजांची राहणी—मृगयाप्रिय महाराज—
महाराजांचें आत्मसंयमन—महाराजांचा शिकारीबाणा—विजापूरची
सहल—महाराजांची साहसी शिकार—१८९८ सालांतील दाजीपूर येथील
शिकार—महाराजांचे शिकारी कुत्रे—घोड्यांच्या शर्यतीपेक्षां शिका-
रच महाराजांना प्रिय असे—१९१० सालीं महाराजांच्या कुत्र्यांनीं
वाघ ठार केला—हत्ती व साठमारी—जनावरांच्या स्वभावाविषयींचें
महाराजांचें ज्ञान—महाराजांचें जनावरांवरील प्रेम. ... ३७६-३९५

प्रकरण २१ वें.

शिक्षणविषयक चळवळी.

महाराजांचें शिक्षणविषयक ध्येय—वतनदारी पद्धतीच्या
शाळेची योजना रद्द ठरविण्यांत येते—देवस्थान इनामांतील जादा
उत्पन्नाचा शिक्षण खात्याकडे खर्च—सार्वत्रिक मोफत सक्तीचें
प्राथमिक शिक्षण—महाराज आपल्या शैक्षणिक धोरणाचा खुलासा
करितात—सर जॉर्ज लॉड व महाराज—शिक्षणाच्या प्रगतीची
आंकडेवारी—राजाराम कॉलेज—फंडाच्या अभावीं राजाराम कॉलेज
निर्वल होते—जहागिरदारांनीं राजाराम कॉलेजला आपलीं वर्षासनें

बंद केलीं—१९१८ सालीं राजाराम कॉलेज बंद करण्यास महाराज हुकूम सोडतात—हा ठराव फिरविण्याचीं कारणें—कॉलेज बिनसरकारी बोर्डाच्या हवालीं करण्यांत येतें—पुनः कॉलेज आर्य समाजाच्या हातीं देण्यांत येतें—१९१७ सालांत ब्राह्मणी वर्चस्वाला पुनः अवसर मिळतो—याचीं कारणें—आर्यसमाजाची व सत्यशोधक समाजाची तुलना—आर्यसमाजानें कोल्हापुरांत सुरु केलेल्या संस्था—१९१८ सालीं महाराज नवसरी येथील आर्य परिषदेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारितात—प्रचलित वेडगळ समजुतींवर महाराजांचा हल्ला—आर्य समाजाची आवश्यकता—महाराज कूर्मी परिषदेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारितात—कोल्हापुरांतील चळवळींचे खालसा मुखलांत झालेले परिणाम—नाशीक येथील मराठा वसतिगृह—१९२० सालीं महाराज नाशीकला जातात—नाशीकच्या मराठ्यांची व्यापक दृष्टि—जातिभेदाचें निर्मूलन करण्याचा महाराजांचा उपदेश—सम्राज्ञी ताराबाई व चौथे शिवाजी यांच्या स्मरणार्थ पुणें व नगर, येथील वसतिगृहें—कोल्हापुरांतील प्रिन्स शिवाजी वसतिगृह—मराठा भातृ—मंडळ—शिवाजी स्कूल व शिवाजी सोसायटी—प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या हस्ते शिवस्मारकाची कोनशिला वसविण्याची कल्पना—या संबंधीची वाटाघाट—प्रिन्स ऑफ वेल्स अखेर कबूल होतात—तदनंतरची मराठा समाजांतील यादवी. ३९६-४१२

प्रकरण २२ वें.

अस्पृश्य मानलेल्या वर्गींचा उद्धार.

अस्पृश्य वर्गींचा प्रश्न—ब्रिटिश राज्यामुळें या वर्गींना झालेले फायदे—महाराजांचें या अवनत वर्गाकडे लक्ष वेधतें—या बाबतींतील महाराजांचे पहिले प्रयत्न—ब्राह्मणांचा दुराग्रह व महाराजांचें धैर्य—महाराज आर्यसमाजाची दीक्षा घेतात परंतु आर्यसमाजाचीं सर्व तत्त्वां महाराजांना मान्य होत नाहींत—महाराजांचें खामगांव येथील भाषण—मॉटेग्युसाहेबांचा जाहिरनामा—जातिभेदाचें निर्मूलन झाल्याखेरीज स्वराज्य मिळणार नाहीं—हिंदुस्थानविषयक धोरणाविषयी ब्रिटिश सरकारचा दृष्टिकोन बदलल्यामुळें महाराजांचें लक्ष अस्पृश्य वर्गाकडे

अधिकच वेधते—बलुते पद्धतीचे उच्चाटन—सद्वर्तनी गुन्हेगार लोकांची हजरी बंद करण्यांत येते—माणगांव (कागल) येथील पहिली अस्पृश्य परिषद्—महारकी वतनासंबंधी महाराजांचे धोरण—अस्पृश्यतेची हद्दपारी—अस्पृश्यवर्गातील कांहीं लोकांना महाराज वकिलीच्या सनदा देतात—महाराजांचे सक्रिय उदाहरण—अस्पृश्य लोक दिल्ली येथे प्रिन्स ऑफ वेल्स यांचे स्वागत करितात—नागपूर येथील परिषद्... .. ४१३-४२६

प्रकरण २३ वें.

क्षात्रजगद्गुरूची स्थापना.

कुर्तकोटी यांची ब्राह्मणी मठांत स्थापना—कोल्हापूरचा बोडा व कुर्तकोटी—कुर्तकोटीचे कोल्हापुरांतील शिराळशेटी राज्य—ब्राह्मणी वर्चस्व—कुलकर्ण्यांच्या सत्तेवर घाला!—कुलकर्णी व तलाठी पद्धति—वतनी जमीनी रयतावे करण्यांत येतात—कुर्तकोटी कुलकर्ण्यांचा पक्ष उच्चलतात—कुर्तकोटीचे पलायन—मराठा उपाध्याय वर्ग निर्माण करण्याची आवश्यकता—हिंदुनृपती हे सामाजिक व राजकीय बाबतींत स्वाभाविक पुढारी आहेत—क्षात्रजगद्गुरूची स्थापना—क्षात्रजगद्गुरू व ब्राह्मण जगद्गुरू यांच्यामधील महदंतर—महाराजांचा क्षात्रजगद्गुरूंना उपदेश—शिवाजी वैदिक पाठशाळेची स्थापना. ४२७-४३६

प्रकरण २४ वें.

हिंदी संस्थानिक वर्गाविषयी प्रश्न.

अगदी आरंभी महाराजांचे लक्ष या प्रश्नाकडे वेधते—नरेंद्र मंडळाची दिल्ली येथील परिषद्—अल्पवयस्क संस्थानिकांच्या शिक्षणाचा प्रश्न—संस्थानिकांच्या शिक्षणाविषयीचे महाराजांचे विचार—संस्थाने व ब्रिटिश हिंदुस्थान यांच्या मधील परस्परांशी संबंध—संस्थानिकांच्या आंकुचित दृष्टीला महाराजांचा विरोध—मॉटेग्यु सुधारणा व संस्थानिक—महाराजांची 'ट्रायव्युनल'ची कल्पना—मुद्रणकायद्याचे उच्चाटन व महाराजांचे यासंबंधीचे विचार—संस्थानिकांची विशिष्ट परिस्थिति—संस्थानिकांचे संरक्षण करण्याचा कायदा..... ४३७-४४५

प्रकरण २५ वें.

ब्राह्मणेतर चळवळ.

मॉटेग्युसाहेबांचा जाहिरनामा व ब्राह्मणेतर चळवळ—यामुळें उद्भवलेल्या नवीन परिस्थितीविषयींचे महाराजांचे विचार—ब्राह्मणेतर चळवळीचें आतांपर्यंतचें ध्येय—सामाजिक सुधारणेला प्रोत्साहन देणारे कोल्हापुरांतील कायदे—पुनर्विवाहाची नोंद—मिश्रविवाहाचा कायदा व यासंबंधीचें ब्राह्मणेतरांचें अनुकूल धोरण—काडी मोडून देण्याचा कायदा—महाराजांच्या स्वभावांतील क्रांति—विवाहासंबंधी महाराजांचे विचार—महाराजांची व्यावहारिक दृष्टि—ब्राह्मणेतर चळवळीविषयी महाराजांची कामगिरी—जातवारी प्रतिनिधित्वाची मागणी—ब्राह्मणेतर वृत्तपत्रांना व पुढाऱ्यांना मदत—मुंबईतील मजूरवर्ग व महाराज—हुवळी येथील परिषद्—महाराजांच्या मार्गांतील अडचणी—ब्राह्मणेतर वर्गांतील यादवी—ब्राह्मणेतर पक्ष व प्रागतिक पक्ष—भवानी पेठेंतील मारामारी—या मारामारीची अंतःस्थ कारणे—महाराजांचा बाणेदारपणा. ४४६-४६०

प्रकरण २६ वें.

महाराजांचा अंतकाल.

महाराजांचें आपल्या प्रकृतीकडे होत चाललें दुर्लक्ष—कार्य—व्यापृतता हेंच महाराजांची प्रकृति विघडण्याचें कारण—१९१९ सालांतील महाराजांच्या प्रकृतीची स्थिति—युवराजमहाराजांची प्रगति पाहून महाराजांना होत असलेलें समाधान—१९२२ सालांतील महाराजांचें प्रकृतिमान—बडोद्याचा प्रवास—महाराजांची कर्तव्यनिष्ठा—भावी संकटांची दुश्चिन्हें—महाराजांच्या इहयात्रेची समाप्ति—श्रीछत्रपति राजाराममहाराज आपल्या हातीं अधिकारसूत्रें घेतात—अंत्यसंस्कार—‘वीरपत्नी व वीरपुत्र’—महाराजांच्या कामगिरीचें महत्त्व—महाराजांची साधी राहणी—महाराजांची क्षमाशीलता—महाराजांच्या स्वभावांतील परस्परविसंवादित्वाचा खुलासा—महाराजांच्या महत्त्वाकांक्षा व महाराजांनीं मिळविलेला विजय. ... ४६१-४७५